

КОГО З НОВОЧАСНИХ АВТОРІВ ЧИТАВ СКОВОРОДА?

Стаття присвячена проблемі кола читання українського поета й філософа Григорія Сковорода (1722–1794). Доведено, що серед новочасних авторів на першому плані для нього перебували західні латиномовні письменники XVI–XVII століть. За тодішніми західними виданнями й перекладами Сковорода знав також греко-римську класику. Важливе місце в колі читання Сковорода посідали й західні емблематичні енциклопедії XVI–XVIII століть. Крім того, він читав (переважно в рукописах) твори авторів кола Києво-Могилянської академії.

Ключові слова: вплив, емблематика, класика, неолатинська література, переклад.

Статья посвящена проблеме круга чтения украинского поэта и философа Григория Сковороды (1722–1794). Доказано, что среди авторов Нового времени на первом плане для него находились западные латиноязычные писатели XVI–XVII веков. По тогдашним западным изданиям и переводам Сковорода знав также греко-римскую классику. Важное место в круге чтения Сковороды занимали и западные эмблематические энциклопедии XVI–XVIII веков. Кроме того, он читал (преимущественно в рукописях) сочинения авторов круга Киево-Могилянской академии.

Ключевые слова: влияние, классика, неолатинская литература, перевод, эмблематика

The article deals with the scope of reading of Ukrainian poet and philosopher Hryhorii Skovoroda (1722–1794). It was proved that among the authors of the early new period he gave the greatest preference to the Latin language writers of the West of 16–17th centuries. Skovoroda was also familiar with Greek and Roman classics through contemporary editions and translations. Western emblematic encyclopaedias of 16-18th centuries ranked high in Skovoroda's scope of reading as well. Additionally, he read (mostly as manuscripts) the works of the authors of Kyiv-Mohyla Academy circle.

Key words: classics, emblematics, influence, New Latin literature, translation

Розмова про коло читання Сковорода сягає ще кінця XVIII століття. Власне кажучи, її започаткував Михайло Ковалинський у своїй праці "Життя Григорія Сковорода". Ковалинський називає тут десяток улюблених авторів нашого філософа. Він такий: Плутарх, Філон, Цицерон, Гораций, Лукіан, Климент, Оріген, Ніл, Псевдо-Діонісій Ареопіт і Максим Сповідник. Це – давні письменники. Жодного з новочасних авторів Ковалинський не називає, зауваживши побіжно, що то були "співвідносні" з названими вище старими ("из новых относительных к сим") [18, с.1353]. Зі свого боку, Сковорода, як зауважив колись Володимир Ерн, "ніколи не робив посилань на прочитані книги" [26, с.60]. І ця обставина дає широкий простір для різних паралелей і припущень. Скажімо, Олександра Єфименко вказувала на спорідненість філософії Сковорода з філософією Спінози [7, с.423]; Микола Сумцов у своїй "Історії української філософської думки" подав нарис "Вовенарг і Сковорода" [20, с.51–55]; Дмитро Чижевський казав про вирішальний вплив на нашого філософа німецької містики [24], деталізуючи цю тезу в таких працях, як "Сковорода й Ангел Сілезій" [30], "Сковорода й Валентин Вайгель" [31]; Олександр Кульчицький проводив паралель між Сковородою та Коменським [33]; архієпископ Жан Рюпп назвав свою працю про богословські ідеї Сковорода "Український Руссо" [41], а Елізабет фон Ердманн трактувала погляди Сковорода в річищі так званої "вічної філософії", чие окреслення вперше

зринуло в трактаті "De reperi philosphia libri X" італійського гуманіста Августина Стайхуса (1497–1548) [32].

Загалом беручи, на підставі паралелей, які є у присвячених Сковороді працях, можна укласти досить довгий і барвистий реєстр новочасних авторів, чиї книжки він міг читати і які могли справити на нього певний вплив. Крім уже названих, тут фігурують (подаю за абеткою) Агріппа Неттесгаймський, Лудовіко Аріосто, Йоган Арндт, Фрідріх Християн Бавмайстер, Френсіс Бейкон, Якоб Беме, Джордано Бруно, Йоган Франц Буддей, Лоренцо Валла, Христіан Вольф, Ган, П'єр Гассенді, Християн Геллерт, Йоган Христоф Готтшед, Клод Адріан Гельвецій, Гуго Гроцій, Жан Лерон Д'Аламбер, Дені Декарт, Йоган Кеплер, Афанасій Кірхер, Миколай Коперник, Квирин Кульман, Фрідріх Льюгау, Джон Локк, Михайло Ломоносов, Мартін Лютер, Готфрід Вільгельм Ляйбніц, Ніколя Мальбранш, Філіп Меланхтон, Джованні Піко делла Мірандола, Ніколай Кузанський, Філіп Парацельс, Еммануїл Сведенборг, Мігель де Сервантес, Тома Кемпійський, Василій Тредіаковський, Яків Франк та інші. Не кажу вже про українських авторів XVI–XVIII століть, імена яких зринають у ході розмови про "попередників Сковорода". Щоправда, ці паралелі мають, як правило, здогадний характер. А кого з новочасних авторів Сковорода знав напевно? Спробуймо відповісти на це питання, спираючись на наявні в його творах цитати, алюзії й ремінісценції.

Ось, наприклад, 29-ий лист філософа до Михайла Ковалинського. Він розпочинається так: "Ex Erasmi chiliadibus proverbiorum" ("Із тисяч висловів Еразма"). Далі Сковорода подає за "Адагіями" "князя гуманістів" Еразма Роттердамського (1469–1536) дві сентенції Аристотеля: "Коли ми хочемо назвати когось справжнім другом, то кажемо, що наша душа та його душа – одне" (Велика етика, 1211a30–35) і "Друг, як кажуть, – це наше друге я" (Велика етика, 1213a25). А потім пише: "Але послухай і з Плутарха" – і наводить чималу цитату з Плутархових "Моралій" у латинському перекладі німецького філолога-класика Вільгельма Ксиландра (1532–1576). Як бачимо, Сковорода подає "старих" Аристотеля й Плутарха за "новими" Еразмом і Ксиландром. А трохи далі в листі зринають і власне "нові" автори. "Я ніколи не перестану переконувати тебе, – пише Сковорода, – щоб ти присвятив себе не вульгарним Музам, а прекрасним ділам, що їх зневажає юрба, тим книгам, яких, як каже Мюре, "рідко хто бере в руки" ("Quos rara contrectat manus")" [18, с.1107–1109]. Остання фраза – це рядок з послання дуже популярного на той час французького латиномовного поета Марка-Антуана де Мюре (1526–1588) "Ad Petrum Gerardium" [34, с.492]. "А для заохоти, – продовжує Сковорода, – не можу не скористатися такими словами нашого Еразма: "Пам'ятай, що ніщо не минає так швидко, як юність" [18, с.1108–1109]. А цей вислів узятो з листа Еразма Роттердамського до німецького гуманіста Крістіана Нортгоффа (1475–1532/1535) [38, с.173]. Отже, тільки в цьому листі є покликання на трьох новочасних авторів, які мають для Сковорода аж ніяк не менше значення, ніж названі Ковалинським старі. Першим іде Еразм Роттердамський.

Слід сказати, що наш філософ узагалі дуже високо цінував Еразма і як мислителя, і як взірцевого латиномовного письменника. Недаром у 4-му листі до Ковалинського він писав: "Нічого тепер не скажу про стиль твого листа. Повір – мені здавалось, що я чую нашого Еразма, настільки твій лист пройнятий латинським духом" [18, с.1066]. Мабуть, найчастіше Сковорода звертався до Еразмових "Адагій". Саме звідти він брав численні сентенції, наприклад, вислів Теофраста "Annus producit, non ager" ("Рік родить, не земля") у "силі" байки "Гній та Алмаз"; вислів Теренція "Ita fugias, ut ne praeter casam" ("Від лиха тікай, та хати не минай") у діалозі "Двоє"; вислів Зенодота "Multa novit vulpes, sed echinus unum magnum" ("Багато знань у лиса, а в їжачка одне, та велике") у притчі "Вдячний Єродій"; вислів Феокрита "Fidere, Batte, decet; melius cras forsitan habebit" ("Треба бути мужнім, любий Батте, можливо, завтра стане краще") у 66-му листі до Ковалинського; вислів Проперція "In magnis et voluisse sat est" ("У великому достатньо й прагнути") у листі до Кирила Ляшевецького (№ 95) тощо. Навіть Василя Великого в 57-му листі до Ковалинського Сковорода цитував за Еразмом. "Маючи їх [індійських мурашок] на увазі, – пише філософ, – божественний

Василій у нашого Еразма так говорить своїм нащадкам: "Робити те, в чому немає потреби, чи буде це лідійська брила, чи труд золотоносних мурашок, тим менше не слід, чим менше це потрібно" [18, с.1154; пор.: 36, с.343–344]. Загалом, Еразмові "Адагії" Скворода цитував близько трьох десятків разів.

Багато важили для нашого філософа й "Домашні бесіди" ("Colloquia familiaria") Еразма – твір свого часу дуже популярний. Примірник цієї книжки був і в бібліотеці Харківського колегіуму [21, с.89]. Звідти Скворода бере окремі фрази, як, скажімо, у 7-му листі до Ковалинського, де він пише про те, що друзів слід обирати так, щоб "не дістати, за прислів'ям, замість чистого золота *ὑπόχαλκον*, тобто підробку з міді, або замість скарбів – вугілля". У такій формі це прислів'я зринає в діалозі "Virgo μέσογαιος" [37, с.291]. Те саме стосується й деяких сюжетів. Наприклад, коли в діалозі "Алфавит" мова заходить про "мужичка Конона", котрий підносить у дарунок Людовіку XII-му (точніше, Людовіку XI-му) ріпу [18, с.656], то цей сюжет узятو з Еразмового діалогу "Гамірний бенкет" [25, с.303–304]. Зрештою, можна шукати й інші його джерела. Колись Микола Сиваченко казав, що сюжет про Конона й короля Людовіка XI-го Скворода запозичив з виданої в Москві 1773 року збірки "Спутник и собеседник веселых людей", що є перекладом німецького видання 1769 року "Vademecum für lustige Leute" [17, с.20–22]. Поза сумнівом, Скворода читав збірники новел. Наприклад, його легенда про пустельника й птаха, що зринає в трактаті "Silenus Alcibiadis" та в притчі "Вдячний Єродій", має за основу сюжет із популярної антології "Велике зеркало прикладів", прототипом якої був укладений єзуїтом Йоанном Майором збірник "Magnum speculum exemplorum" (переклади цієї легенди відомі в Україні й до Сквороди [23, с.574]). Міг він читати й "Спутник и собеседник веселых людей". Але мені все ж таки здається, що джерелом історії про Конона й Людовіка XI-го є "Гамірний бенкет", адже трохи далі Скворода згадує сюжет про слугу, "який зняв на людях з королівського вбрання блоху" [18, с.669]. Тут він має на думці розповіджену Еразмом у "Гамірному бенкеті" історію про те, як слуга, котрий зняв блоху з одягу того ж таки Людовіка XI-го, отримав у нагороду сорок золотих. Побачивши це, інший слуга за якийсь час удав, що зробив королю ту саму послугу. Але за неї він отримав сорок ударів батоном [25, с.303–304]. З "Гамірного бенкету" Скворода бере й образ "піфагорівського торжища" в 47-му листі до Ковалинського: "Хіба світ і юрба – не краще видовище, до того ж безкоштовне, подібне до знаного піфагорівського торжища?"¹. Тим часом образ моряка після аварії з 19-го листа до Ковалинського: "Я – той моряк, що, викинутий на берег під час аварії корабля, інших своїх братів, на котрих чекає те ж саме, непевним голосом попереджає, яких сирен і страховищ їм слід остерігатись і куди прямувати" – узятий з Еразмового діалогу "Необачна обітниця"², а фраза з листа до Федора Жебокрицького (№ 96): "Царство Небесне, як і дівоча незайманість, любить, аби його брали силою" – грайливо поєднує Євангеліє від Матвія: "...Царство Небесне здобувається силою..." (Мт. 11: 12) – та діалог Еразма "Залицяльник і дівчина", чия героїня Марія каже: "І вам, чоловікам, а не нам, жінкам, личить просити дозволу на нього [шлюб]. Дівчата раді схопленню і насильству, інколи навіть тоді, коли вони палко кохають" [5, с.140]. Та, певно, найцікавіший концепт, нав'язаний "Домашніми бесідами" Еразма, – це образ Христа як "єврейського Епікура", що зринає наприкінці 30-ої пісні "Саду божественних пісень". Згадаймо, що каже Гедоній у діалозі "Епікурець": "Отже, якщо епікурейці – це ті, хто живе приємно, то ніхто не може називатися епікурейцем з більшим на те правом, ніж святі й благочестиві. А якщо нас непокоять імена, то ніхто так не заслуговує на імення епікурейця, як прославлений і шанований глава християнської філософії"³. У греків

¹ Пор.: "Усіх, хто зібрався на торжищі, Піфагор поділив на три групи: одні прийшли, щоб продати, другі – щоб купити, нарешті, треті прийшли на ринок з однією-єдиною метою – подивитись, що сюди привезли та що тут діється; і тільки вони щасливі, тому що вільні від турбот і радють просто так, безкорисно. Філософ у нашому світі... поводитьсь саме так, як ці люди на торжищі" [25, с.301].

² Пор.: "Так моряки, які пережили корабельну аварію, мають звичку застерігати перед небезпекою тих, хто пускається в далеке плавання" [5, с.110].

³ Тобто Христос.

ἐπίκουρος означає "помічник". У той час, як природний закон був майже стертий із пам'яті гріхами, як закон Мойсея швидше розбурхував пристрасті, ніж їх гасив, як світом безперешкодно правив тиран Сатана, тільки Він один надав нагальну допомогу людському роду, який гинув. І грубо помиляються ті, хто плеше, начебто Христос від природи сам був сумний та меланхолік і ніби нас закликав до безрадінного життя. Навпаки, тільки Він показує нам життя, найприємніше з усіх можливих і по вінця наповнене справжнім задоволенням – якщо тільки не висить над нами Танталова каменюка" [25, с.633; пор.: 37, с.731–732]. Ці міркування Гедонія щодо Христа-"епікурейця" виразно відлунюють не лише у фіналі 30-ої пісні "Саду...", але й у словах Памви з діалогу "Асхань": "І звісно, аж ніяк не знають самих себе ті бідолахи, які називають Христа та його друзів меланхоліками" [18, с.330], – і в поезії "Fabula de Tantalo", де Сковорода теж говорить про камінь, який висить над головою Тантала, коли той бенкетує на небі, – деталь, що її немає в грецькій міфології [19, с.188–189].

Нарешті, слід згадати й Еразмову "Похвалу Глупоті". Рефлексом цієї знаменитої сатири можна вважати, зокрема, образ Алквіядових силенів, який зринає у передмові до "Харківських байок": "Таку мову й людину греки називали σιληνός – картинка, назовні смішна, а всередині прекрасна" [18, с.154]⁴. Більше того, "Алквіядовим силеном", як стверджував Сковорода в однойменному трактаті, є й Біблія. Еразмова "Похвала Глупоті" приходить на пам'ять і тоді, коли в трактаті "Лотова дружина" Сковорода змальовує горній Єрусалим в образі "республіки": "Немає в тій республіці ні старості, ні статі, ні різниці. Усе там спільне" [18, с.788]⁵, – і тоді, коли в 47-му листі до Ковалинського він пише про те, що мудрі люди "вивчають з користю для себе нещастя інших і дивляться на них згори, наче гомерівські боги з небес" [18, с.1135]⁶. Словом, творчість Еразма важить для Сковороди дуже багато.

Не менше значення мав для нього й Ксиландр як перекладач Плутарха. Справа в тому, що з усіх греко-римських класиків саме Плутарх був для Сковороди найулюбленішим письменником. Наприклад, у діалозі "Алфавит" Сковорода, покликаючись на Плутарха, говорить про гасло "Пізнай себе" на Аполлоновому храмі в Дельфах. У цьому ж таки діалозі вслід за Плутархом (життєпис Алквіяда) згадує про Сократового даймона ("янгола-охоронця"). Ім'я Плутарха зринає в трактаті "Silenus Alcibiadis", у діалозі "Боротьба архистратига Михайла із Сатаною". А основне – філософ рясно цитує Плутарха в листах до Михайла Ковалинського. Зокрема, 73-й лист (18, с.1174–1177), написаний у липні 1766 року, повністю складають нотатки з Плутархового трактату "Про спокій душі". Майже через чверть століття, у 1790 році, Сковорода перекладе цей трактат книжною українською мовою. При тому, як відзначав іще Сергій Дложевський [4], філософ зробив свій переклад не з грецького оригіналу ("Περὶ εὐθυμίας"), а з його латинського перекладу "De tranquillitate animi", зробленого Ксиландром [39]. І можна не сумніватися в тому, що й втрачені сквородинські переклади чотирьох інших Плутархових трактатів ("Про Боже правосуддя", "Про смерть", "Про те, що треба остерігатися боргів", "Про жадобу до багатства") були зроблені за перекладом Ксиландра.

Нарешті, третій автор, якого Сковорода цитував у 29-му листі до Ковалинського, – Марк Антуан де Мюре. Його твори в старій українській школі активно використовували під час вивчення латинської просодії [11, с.8] та курсу риторики [15, с.210–211]. Отже,

⁴ Пор.: "Подібно Алквіядовим силенам, все на світі має два обличчя, дуже не схожі поміж собою. Коли одне з них, зовнішнє, – ніби смерть, то внутрішнє – життя; і навпаки, якщо перше – життя, тоді друге – смерть. І так все в житті буває одночасно: красивим і потворним, багатим і бідним, ганебним і славним, вченим і невченим, сильним і немичним, видатним і нікчемним, веселим і сумним, щасливим і нещасливим, дружнім і ворожим, цілющим і згубним. Одне слово, якщо відкрити силену, все виявиться зовсім протилежним" [5, с.38].

⁵ Пор.: "Справді-бо, хіба то не найбільше щастя зображувати потойбічне життя з такою точністю, немов провів ти в цій республіці довгі роки..." [5, с.74].

⁶ У "Похвалі Глупоті" про гомерівських богів сказано таке: коли їм набридають поважні справи, "сідають вони на край неба і, посхилявши лоби, дивляться, чим займаються люди на землі. Для богів це вельми приємне видовище" [5, с.62].

звернення до них Сковорода цілком природне. Наш філософ переклав по-українськи дві поезії цього автора. "O delicati blanda etc." ("О ніжна, мила...") – це переклад цитованого у 29-му листі до Ковалинського послання де Мюре "Ad Petrum Gerardium", а "In Natalem Iesu" – переклад "священного гімну" цього ж таки автора "In Natali Domini" [28]. Крім того, Сковорода переклав по-українськи здійснений Марком Антуаном де Мюре прозовий латинський переказ змісту комедії Теренція "Брати" ("Adelphi"). Павло Попов припускав, що наш філософ користувався при цьому ляйпцизьким виданням комедій Теренція 1738 року "Terentii Afri Comoediae sex..." [13, с.104]. Можливо, і в деяких оригінальних творах Григорія Савича відлунюють образи де Мюре. Скажімо, коли наш філософ у поезії "Про святу вечерю, або Про вічність" ("De sacra caena, seu aeternitate") пише: "Si mihi carnis opes desunt, tu es Persica Gaza" ("Тіла багатств коли в мене немає, ти перським скарбом будь!"), то образ "перського скарбу" навіяний тут рядками послання де Мюре "Ad Petrum Gerardium": "Ut laetus ad vos tendit et gazis libens / Vos anteponebat Persicis" [34, с.492] (у перекладі Миколи Зерова: "Як лину я до тебе, одкидаючи / Усі розкоші Персії" [8, с.384]).

Щоб завершити розмову про переклади Сковорода з новолатинських авторів, згадаю також те, що він здійснив прозовий переклад оди дуже популярного у свій час фламандського латиномовного поета Сідеруна де Госсе (Sidronius Hosschius, Syderoen de Hoossche – 1596–1653) "Ad Georgium Chamberlinum" ("До Георгія Чамберліна") [43, с.116–120]. Аналіз цього перекладу подав іще наприкінці 1930-х років Дмитро Чижевський на сторінках журналу "Zeitschrift für slavische Philologie" [29].

Іще одним новолатинським автором, якого любляв читати Сковорода, був італійський гуманіст П'єтро Анжело Мандзоллі (бл. 1500 – бл. 1551). У 19-му листі до Ковалинського філософ писав: "«Світ – це загорожа для дурнів і балаган пороків», – як співає наш Палінгеній" [18, с.1089–1090]. Цю пікантну сентенцію він узяв з поеми Мандзоллі "Zodiacus vitae" ("Зодіак життя") – одного з найпопулярніших філософських трактатів італійського Ренесансу, який Мандзоллі видав під прибраним ім'ям Marcello Palingenio Stellato. У третій книзі цієї поеми Епікур, завершуючи свої невтішні роздуми про людський рід, каже: "Mundus stultorum cavea, eorumque taberna" [35, с.31]. Поему Мандзоллі Сковорода знав, мабуть, іще з часів навчання в Києво-Могилянській академії. Принаймні, його вчитель Симон Тодорський у курсі грецької мови використовував "Зодіак життя" як джерело дидактичного матеріалу [1]. А в наступному, 20-му, листі до Ковалинського, наш філософ писав: "Твого жартівливого Палінгенія я дістав для тебе без великих зусиль. Читай його, обточуй, черпай із нього, повертай, витискай і насичуйся..." [18, с.1091–1092].

Крім того, у своїх "Філологічних виписках" ("Excerpta philologica") Сковорода покликається на видатного німецького філолога-класика, поета й систематика літератури, професора поетики й риторики Віттенберзького університету Августа Бухнера (1591–1661), а власне, на його 28-ий лист, адресований онукові – Йоганну Христофору (листи Бухнера вперше вийшли окремим виданням у Дрездені 1679 року, а потім перевидавалися в 1707-му та 1710 роках); на кардинала, бібліотекаря Ватиканської бібліотеки Цезаря Баронія (1538–1607) – автора "Священної історії" ("Annales Ecclesiastici") у 12-и томах, широко відомої в Російській імперії за часів Сковорода, зокрема, завдяки її синоптичному перекладові [2], а також на посібник для проповідників "Aurifodina artium et scientiarum omnium" ("Золота копальня всіх мистецтв і наук"), написаний відомим німецьким єзуїтом Єремією Дрекселем (1581–1638).

Згадаймо й іще одного новочасного автора, на якого покликався Сковорода, – Алена Рене Лесажа (1668–1747). У 55-му листі до Ковалинського філософ, зачитувавши стародавню епіграму: "Inveni portum, spes et fortuna, valete! / Sat me lusistis: ludite nunc alios!" ("Я знайшов гавань, прощайте, надіє і щастя! / Досить ви бавились мною, бавтесь тепер уже іншими"), каже далі так: "Цей напрочуд вишуканий двовірш запозичено в того невідомого автора, котрий, хто б він не був, досить красномовно й докладно описав гомерівським віршем Жільблавові блукання" [18, с.1148–1149]. Стародавня епіграма: "Inveni portum" [16] завершує дев'яту книгу роману Лесажа "Історія Жіля Блаза із Сантільяни" [12, с.458].

Сковорода називає Лесажа "невідомим автором", оскільки на той час снували плітки, нібито "Історія Жіля Блаза..." є плагиатом з якогось іспанського оригіналу. Одним із тих, хто їх поширював, був Вольтер, якого Лесаж вивів у десятій книзі свого роману в образі "модного поета" дона Габріеля Тріякоро, тобто "шарлатана". Роман Лесажа в 1760–1761 роках був перекладений по-російському Васи́лієм Тепловим і виданий у Санкт-Петербурзькій Академії наук. Примірник цієї книги був у бібліотеці Харківського колегіуму. Теплов переклав цей двовірш так: "Нашел пристанище. Надежда, счастье прощайте. Довольно вы / Играли мною, играйте ныне другими" [14, с.319]. Далі в 55-му листі Сковорода подає ще три віршовані варіації цієї епіграми. Крім того, вона зринає також у діалогах "Двоє" та "Алфавит", у трактаті "Потоп зміїний" та в одному з листів до Якова Правицького (№ 89).

Ясна річ, названі мною новочасні західні автори – далеко не всі, кого читав Сковорода. Наприклад, Андрій Ковалівський припускав, що мотив "китайської мудрості" у віршованому діалозі Сковороди "Розмова про Премудрість" з'явився не без впливу знаменитої книги "Confucius Sinarum Philosophus" ("Конфуцій – китайський філософ"), виданої в Парижі 1687 року. Це видання – переклад трьох книг конфуціанського "Чотирикнижжя", виконаний єзуїтами Просперо Інторчетта, Філіпом Купле, Крістіаном Вольфгангом Гердтріхом і Франсуа де Ружмоном (примірник книги є в бібліотеці Харківського університету) [9, с.206 (прим.)]. Тим часом Елізабет фон Ердманн, коментуючи сквородинський образ "фабрики світу" в трактаті "Silenus Alcibiadis" ("Після цієї Мойсеєвої передмови починається сотворіння творива, постання тіні, роблення Божих див, фабрика Його фігур" – [18, с.740]), каже, що саме в таких контекстах цей образ зринає у вже згадуваній книзі Августина Стойхуса "De perenni philosophia libri X" [32, с.306]. Щоправда, це всього лиш припущення, адже образ "дивної фабрики світу" досить поширений. З українських авторів його вживав іще Іпатій Потій [40, с.616]. Натомість цілком упевнено можна говорити про те, що Сковорода читав популярні за його часу західні емблематичні книжки. Можливо, він знав збірки Вена, Гуго Грація та Мігеля Сервантеса Сааведри. А найулюбленішою серед них, поза сумнівом, була амстердамська енциклопедія "Symbola et emblemata selecta" [44]. Саме з неї походять численні сквородинські образи. Досить пригадати хоч би 14 узятих звідти емблематичних малюнків у діалозі "Алфавит". А загалом із цієї збірки Сковорода так чи інакше використовує малюнки під номерами 7, 13, 24, 43, 45, 47, 57, 59, 80, 112, 129, 135, 142, 158, 161, 164, 167, 168, 174, 182, 203, 211, 213, 217, 225, 260, 283, 302, 309, 310, 320, 332, 336, 351, 358, 372, 383, 399, 403, 404, 410, 414, 415, 417, 422, 423, 433, 440, 441, 443, 457, 461, 462, 480, 482, 487, 493, 497, 534, 541, 551, 554, 557, 564, 577, 591, 613, 615, 625, 645, 649, 654, 718, 721, 728, 733, 741, 744, 748, 754, 769, 774, 776, 785, – тобто 84 образи. Але ця тема заслуговує на окрему розмову.

А кого читав Сковорода з вітчизняних авторів? Мабуть, найперше тут слід згадати Феофана Прокоповича. Ім'я Прокоповича зринає у Сковороди всього раз, у діалозі "Боротьба архистратига Михайла із Сатаною", де наш філософ цитує в трохи зміненому вигляді десять рядків "Епінікіона" ("Воспоим Господеви! О, Боже всеилный!"), – зазначивши на берегах: "Ці вірші з переможної пісні Феофана Прокоповича, ректора Київської Академії, який тримовно оспівував царя Петра, котрий переміг під містом Полтавою. Спочив президентом у Синоді. Вічна пам'ять" [18, с.852]. Та насправді філософ звертався до творчості Прокоповича частіше. Скажімо, трактат "Потоп зміїний" він завершує уривком з гратуляційних віршів Прокоповича до імператриці Анни Іоанівни: "Проч уступай, проч! / Печальная ночь! / Сонце всходит, / Світ воводит, / Світ воводит, / Радость родит. / Проч уступай, проч! Потопная ночь!" [18, с.975; див.: 42, с.98], – а інші рядки з цієї ж таки Прокоповичевої поезії ("Ты наш ясный світ, / Ты наш красный цвіт, / Ты красота, / Ты доброта") відлунюють у приспіві 21-ї пісні "Саду божественних пісень": "О щастіе! наш ясный світ, / О щастіе, наш красный цвіт" [27]. Може, навіть одне зі своїх улюблених понять "кураж" Сковорода взяв у Прокоповича, адже, як свідчив Макс Фасмер, у Російській імперії це слово вперше з'являється саме в його творах [22, с.422]. Іще один згадуваний Сковородою український автор – Варлаам Лашевський. У діалозі "Боротьба архистратига Михайла із Сатаною" Сковорода цитує

чималу пісню (п'ять строф із початком шостої) "Безплідна, що плаче" ("Кто даст мні крилі нині? Кто даст посребренны?"), зазначивши на берегах: "Ця пісня взята з трагедокомедії "Гнана Церква". Апокаліпсна жінка, переслідувана змієм, або хор співає там цю пісню. Це – милий твір Варлаама Лашевського, який викладав у Києві також богослів'я з єврейською та грецькою мовами⁷, а ще був керівником останнього виправлення Біблії. Помер архимандритом Донським. Вічна пам'ять!" [18, с.848–849]. А трохи далі філософ цитує і "Переможну пісню" ("Пой и воспой! Коль благ Бог твой!") з "Гнаної Церкви" Лашевського, зробивши такий коментар: "І ця пісня з того ж таки твору Лашевського. Її співає хор, коли жінка звільняється від змія. О полум'я, що знищило київську бібліотеку. Скільки таких манускриптів ти погубило!" [18, с.851]. Філософ говорить тут про пожежу, яка сталася 29 лютого 1780 року, коли згоріла бібліотека Києво-Могилянської академії. Три строфи канта "Безплідна, що плаче" Сковорода подає (зі змінами) також у діалозі "Потоп зміїний". Крім того, у діалозі "Двоє" він цитує в дещо зміненому вигляді леонівські вірші з поезики свого професора в Києво-Могилянській академії Георгія Кониського: "Чиста птица голубица таков дух иміет: / Буде місто гді не чисто, тамо не почіет. / Разві травы и дубравы, и сінь есть от зноя: / Там пріятно и прохладно місто ей покоя" [18, с.404; пор.: 3, 183], – а от пісня лицемірів "Боже! востани! Что спиши?" з діалогу "Боротьба архістратиґа Михайла із Сатаною" [18, с.842] дуже нагадує молитву Фарисея з "Трагедокомедії" ще одного могилянського вчителя Сковороди Михайла Козачинського, створеної ним 1734 року під час перебування в Карловцях [6, с.519–521].

Отже, серед новочасних авторів у колі читання Сковороди на першому плані перебувають західні латиномовні письменники XVI–XVII століть: Еразм Роттердамський, Марк Антуан де Мюре, Сідерун де Госсе, П'єтро Анжело Мандзоллі, Август Бухнер, Цезар Бароній, Єремія Дрексель та інші. За тодішніми західними виданнями й перекладами Сковорода знав також греко-римську класику. Так, свого улюбленця Плутарха він читав не в оригіналі, а в латинському перекладі Ксиландра. Важливе місце в колі читання Сковороди посідали й західні емблематичні енциклопедії XVI–XVIII століть, передовсім амстердамська збірка "Symbola et emblemata selecta". Дешиццю із західних джерел, як-от роман Ален-Лене Лесажа "Історія Жіля Блаза із Сантільяни", філософ знав у російських перекладах. А ще він читав (переважно в рукописах, цитуючи їх згодом, мабуть, по пам'яті) твори письменників кола Києво-Могилянської академії, зокрема Теофана Прокоповича та Варлаама Лашевського. Судячи з усього, саме цих новочасних авторів і мав на думці Михайло Ковалинський під трохи загадковим окресленням "співвідносні із давніми письменниками".

Список використаних джерел

1. Андрушко В. П'єр-Анжело Мандзоллі – натхненник Г. С.Сковороди? // Сковорода Григорій. Образ мислителя. – К., 1997. – С. 226–229.
2. Бароний Ц. Деянія церковная и гражданская от Рождества Господа нашего Иисуса Христа. – М., 1719. – 648 с.
3. Волинський П. Основи теорії літератури. Вступ до літературознавства. – К., 1962. – 365 с.
4. Дложевський С. Плутарх у листуванні Сковороди // Памяти Г. С.Сковороди (1722–1922). – Одеса, 1923. – С. 85–97.
5. Еразм Роттердамський. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Пер. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – К., 1993. – 320 с.
6. Ерчий В. Мануил (Михаил) Козачинский и његова Траедокомедија. – Нови Сад; Београд, 1980. – 768 с.

⁷ Його латиномовна граматика грецької мови була перекладена по-російському й видана ще за життя Сковороди [10].

7. Ефименко А. Я. Личность Г. С.Сковороды как мыслителя // Вопросы философии и психологии. – 1894. – Кн. 5 (25). – С. 419–444.
8. Зеров М. Твори: У 2 т. – К., 1990. – Т. 1. – 601 с.
9. Ковалівський А. П. Григорій Сковорода: дослідження і переклади. – Х., 2007. – 213 с.
10. Лащевский В. Греческая грамматика, в которой также различные греческие диалекты и просодия из разных древних писателей / Пер. с лат. В. Петрова. – СПб., 1788. – 448 с.
11. Лебедев А. С. Феоктист Мочульский, архиепископ Белгородский (1787–1799 г.) и Курский (1799–1818 г.). – Х., 1896. – 25 с.
12. Лесаж А.-Р. Жиль Блаз / Пер. с фр. под ред. С.С.Трубачева. – СПб., 1901. – 588 с.
13. Попов П. М. Нові сторінки літературної спадщини Г. Сковороди. (Про переклад комедії Теренція "Брати" і невідомий переклад оди Горация) // Радянське літературознавство. – 1960. – № 4. – С.101–107.
14. Похождения Жилблаза де Сантилланы описанные г. Лесажем, а переведенныя Академии Наук переводчиком Василием Тепловым. – СПб., 1754. – Т. III. – 373 с.
15. Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – К., 1979. – Т. 1. – С.101–432.
16. Савчук О. "Inveni portum...": о рецепции одной латинской эпитафии в творчестве Сковороды // Traduzione e rielaborazione nelle letterature di Polonia, Ukraina e Russia XVII–XVIII secolo / A cura di G. Brogi Bercoff, M. Di Salvo, L. Marinelli. Redazione di M. Piacenti. – Alessandria, 1999. – С.199–214.
17. Сиваченко М. До коментування "Алфавита мира" Г. С.Сковороди // Сиваченко М. Над текстами українських письменників. – К., 1985. – С.15–23.
18. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Леоніда Ушкалова. – Х.; Едмонтон; Торонто, 2011. – 1402 с.
19. Словник античної міфології. 2-е вид. – К., 1989. – 240 с.
20. Сумцов М. Ф. Історія української філософської думки // Бюлетень Музею Слобідської України ім. Г. С.Сковороди. – Х., 1926–1927. – № 2–3. – С.60–66.
21. Сумцов Н. Заметки о старопечатных книгах Харьковской духовной семинарии // Киевская старина. – 1888. – Т. XXI. – Июнь. – С.89–90.
22. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. 4-е изд., стереотип. – М., 2004. – Т. 2. – 671 с.
23. Хрестоматія давньої української літератури / Упор. О. І. Білецький. Вид. 2-е, випр. і доп. – К., 1952. – 604 с.
24. Чижевский Д. Г. С.Сковорода и немецкая мистика // Научные труды Русского народного университета в Праге. – 1929. – Т. 2. – С. 283–301.
25. Эразм Роттердамский. Разговоры запросто / Пер. с лат. С.Маркиша. – М., 1969. – 704 с.
26. Эрн В. Ф. Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение. – М., 1912. – 342 с.
27. Čyževskýj D. Literarische Lesefrüchte. Ein Zitat aus Prokopovyč bei Skovoroda // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1934. – Bd. XI. – S. 22.
28. Čyževskýj D. Literarische Lesefrüchte. Skovorodas Übersetzungen aus Muretus // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1939. – Bd. XVI. – S. 342–343.
29. Čyževskýj D. Literarische Lesefrüchte. Zu einer Übersetzung von Skovoroda // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1939. – Bd. XVI. – S. 343.
30. Čyževskýj D. Skovoroda-Studien. I. Skovoroda und Angelus Silesius // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1930. – Bd. VII. – S. 1–33.
31. Čyževskýj D. Skovoroda-Studien. IV. Skovoroda und Valentin Weigel // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1935. – Bd. XII. – S. 308–332.
32. Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – 740 s.
33. Kultschytzkyj A. von. Der universalistische Humanismus Komensky's und personalistische Humanismus Skovoroda's // Kratochvil J. et al. H. S. Skovoroda, J. A. Komenský, T. G. Masaryk. – Stuttgart, 1974. – S. 30–42.

34. M. Antonii Mureti Presbyterii, J. C. et Civis Romani Oratores ac Poetae clarissimi Orationes, Epistolae, Hymnique Sacri. Editio nova. – Lipsiae, MDCLXV. – 520 p.
35. Marcelli Palingenii Stellati poetae doctissimi Zodiacus vitae... – Basileae, MDXLVIII. – 334 p.
36. Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. – Amsterdam; London; New York; Tokyo, 1993. – Ordinis II. – T. 1. – 620 p.
37. Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. – Amsterdam; London; New York; Tokyo, 1972. – Ordinis I. – T. 3. – 774 p.
38. Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami, denuo recognitum et auctum / Per P. S. Allen. – Oxonii, MCMVI. – T. I (1484–1514). – 616 p.
39. Plutarchi Chaeronensis omnium que extant operum tomus II, continens Moralia Gulielmo Xylandro interprete. – Venet, 1560. – p. 563- 579.
40. Pocięy H. Kazania i homilie. – Poczaiów, 1788. – 214 c.
41. Rupp J. Der ukrainische Rousseau: Skovoroda und seine theologische Ansichten // Hryhorij Savyč Skovoroda (1722–1794). – München, 1975. – S. 17–29.
42. Shevelov G. Y. Prolegomena to Studies of Skovoroda's Language and Style // Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles / Ed. by R. H. Marshall, Jr. and Th. E. Bird. – Edmonton; Toronto, 1994. – P. 93–132.
43. Sidronii Hosschii e Societate Jesu Elegiarum libri sex. – Lovanii, 1690. – 190 c.
44. Symbola et emblemata selecta... – Amstelaedami: Apud Henricum Wetstenium, 1705. – 281 c.

Стаття надійшла до редакції 17 вересня 2012 року